

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

ФОРМИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

FORMS OF PSYCHO-PEDAGOGICAL WORK ON PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

У статті розглядається питання професійного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою. Професійне самовизначення – це процес, під час якого людина усвідомлено обирає свій майбутній професійний шлях, визначає свої професійні інтереси, здібності та цілі, а також розробляє стратегії для досягнення успіху в обраній професії. Це складний і багатогранний процес, який включає в себе не лише вибір професії, але й постійний розвиток професійних навичок, знань і компетенцій. Безумовним є факт, що без психолого-педагогічної підтримки профорієнтація таких підлітків стає надзвичайно складною, а подекуди й неможливою. Усі ускладнення зумовлені як об'єктивними чинниками – складністю вибору професії в сучасних соціально-економічних умовах, так і суб'єктивними – віковими та особистісними особливостями підлітків з відхиленнями в поведінці. Зокрема, увага приділяється питанням низької самооцінки, нестабільності емоційного стану та проблемам у міжособистісному спілкуванні, що можуть суттєво впливати на здатність підлітків приймати обґрунтовані рішення щодо своєї майбутньої професійної діяльності. Результати дослідження показують, що інтеграція психологічного супроводу з педагогічними формами та методами впливу значно підвищують мотивацію та усвідомленість підлітків щодо вибору професії, підкреслюючи необхідність комплексного підходу до роботи з підлітками з девіантною поведінкою. У статті пропонується конкретний методичний інструментарій, який може бути ефективно використаний для корекції девіантної поведінки та сприянню професійному самовизначенню. Такі методи ґрунтуються на індивідуальному консультуванні, групових заняттях, тренінгах соціальних навичок, а також співпраці з батьками та іншими значущими дорослими. Важливим аспектом є створення сприятливого середовища, в якому підлітки можуть розвивати свої професійні інтереси та здібності, отримувати підтримку у подоланні внутрішніх та зовнішніх бар'єрів. Наголошуючи, що тільки за умов системної та комплексної роботи можна досягти позитивних змін у професійному самовизначенні підлітків з девіантною поведінкою, що в свою чергу сприятиме їх успішній соціалізації та інтеграції в суспільство.

Ключові слова: девіантна поведінка, мотивація до трудової діяльності, профорієнта-

ція, професійне самовизначення, психолого-педагогічна підтримка.

The article addresses the issue of professional self-determination of adolescents with deviant behavior. Professional self-determination is a process during which a person consciously chooses their future professional path, determines their professional interests, abilities, and goals, and develops strategies to achieve success in the chosen profession. This is a complex and multifaceted process that involves not only the choice of profession but also the continuous development of professional skills, knowledge, and competencies. It is an undeniable fact that without psycho-pedagogical support, career guidance for such adolescents becomes extremely difficult, if not impossible. All complications are due to both objective factors – the complexity of career choice in modern socio-economic conditions – and subjective factors – age and personal characteristics of adolescents with behavioral deviations. In particular, attention is given to issues of low self-esteem, emotional instability, and problems in interpersonal communication, which can significantly affect the ability of adolescents to make informed decisions about their future professional activities. The research results show that integrating psychological support with pedagogical forms and methods of influence significantly enhances the motivation and awareness of adolescents regarding career choices, highlighting the need for a comprehensive approach to working with adolescents with deviant behavior. The article proposes specific methodological tools that can be effectively used for correcting deviant behavior and facilitating professional self-determination. These methods are based on individual counseling, group sessions, social skills training, as well as cooperation with parents and other significant adults. An important aspect is creating a supportive environment where adolescents can develop their professional interests and abilities, and receive support in overcoming internal and external barriers. It is emphasized that only through systematic and comprehensive work can positive changes be achieved in the professional self-determination of adolescents with deviant behavior, which in turn will contribute to their successful socialization and integration into society.

Key words: deviant behavior, motivation for work activity, career guidance, professional self-determination, psycho-pedagogical support.

УДК 37.013.42
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/71.1.31>

Дуванська К.О.,
асистент кафедри соціальної роботи
Державного закладу «Луганський
національний університет
імені Тараса Шевченка»

Постановка проблеми у загальному вигляді. Глобалізація соціально-економічних і соціокультурних процесів, що відбуваються сьогодні у світі,

зумовлюють необхідність особливої уваги до збереження й підтримки людини, а особливо дітей та молоді, групи або колективу в стані активного,

творчого і самостійного відношення до себе, свого життя і діяльності. У її рішенні дуже важливу роль відіграє процес відновлення цього стану, який може бути втрачений людиною через низку несприятливих обставин. Будь-який соціальний суб'єкт, незалежно від міри складності, впродовж усього свого життя неодноразово стикається зі складними життєвими ситуаціями, коли руйнується стала і звична для нього модель життєдіяльності й поведінки, рвуться соціальні зв'язки, міняється соціальне середовище його життєдіяльності.

Професійне самовизначення є однією з ключових складових життєвого шляху особистості. Для успішної соціалізації людини, як процесу й результату засвоєння культурних цінностей та соціальних норм, надзвичайно важливо, щоб вона могла і хотіла брати активну участь у соціальному та економічному житті, що є невід'ємною частиною її успішної професійної соціалізації.

Сьогодні в українському суспільстві, особливо важливою є здатність особистості обирати професійний шлях та готовність навчатися протягом усього життя. Сучасні освітні стандарти передбачають не стільки засвоєння знань та навичок в рамках окремих предметів, скільки розвиток компетенцій, що дозволяють випускникам орієнтуватися у світі професій і розуміти значення професійної діяльності для себе та суспільства в цілому.

Профорієнтаційне консультування визначається як комплекс спеціальних заходів, спрямованих на допомогу людині у професійному самовизначенні. Незважаючи на важливість самостійного та свідомого професійного вибору, багатьом підліткам, а особливо з девіантною поведінкою, важко вирішити це завдання самостійно. Нині в українському суспільстві спостерігається тривожна тенденція до «омолодження» злочинності. Основними причинами та факторами, які сприяють зростанню кількості правопорушень й збільшенню рівня злочинності серед дітей та підлітків, є:

- негативний вплив сім'ї, яка не завжди забезпечує дітям відчуття психологічного комфорту, безпеки та не завжди передає позитивні цінності й розуміння важливості професійної діяльності;
- дефіцит суспільно-корисних справ у повсякденному житті, що часто призводить до нудьги та пошуку альтернативних, не завжди законних, способів проведення часу;
- вживання у ранньому віці алкоголю та наркотиків, яке знижує здатність до адекватної оцінки ситуації та сприяє різним проявам ризикованої поведінки;
- прагнення до самоствердження, виражене у пошуку приналежності до певних груп, що можуть мати антисоціальні цінності;
- несприятливий вплив засобів масової інформації, які романтизують насильство та кримінальну діяльність, що може впливати не тільки на форму-

вання особистості, а й на формування негативних моделей поведінки у підростаючого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вибір професії, мотивація до трудової діяльності та підготовка до неї відіграють вирішальну роль у процесі соціалізації особистості та адаптації в суспільстві. Професійне самовизначення є безперервним внутрішнім процесом, під час якого формується уявлення про власний професійний розвиток через зміну обізнаності та діяльності щодо вибору професійної діяльності.

Багато вітчизняних дослідників у своїх працях розглядали як теоретичні, так і практичні підходи до аналізу, розробки та впровадженню програм професійної орієнтації для молоді. Пропонуємо виділити цілі професійного консультування серед підлітків з девіантною поведінкою, ґрунтуючись на аналізі існуючих досліджень з психології та педагогіки: формуванню професійної ідентичності, спираючись на професійні здібності та інтереси особистості, присвячені роботи Н. Калиняк; розвитку соціальних компетенцій підлітка, таких як комунікативні вміння, співпраця в команді та управління конфліктами через засоби профорієнтації приділила увагу у своїх дослідженнях Т. Кравченко; практичні розвідки, які довели важливість мети підвищення мотивації підлітків до навчання та професійної діяльності, що допомагає зменшити ризик рецидиву девіантної поведінки, висвітлені у трудах В. Харківського; О. Кисла акцентує увагу на необхідності надання психологічної підтримки підліткам, а також корекції їхньої девіантної поведінки через професійне консультування.

Термін «професійне самовизначення» за значенням схожий до «професійного визначення», але відрізняється активною позицією самого суб'єкта у виборі професії. Деякі експерти вважають самовизначення самостійним новоутворенням у процесі індивідуального розвитку (О. Скрипченко, І. Пожар), тоді як інші говорять про спеціально організований процес (Т. М. Ляшенко, О. О. Оржеховська).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Професійне самовизначення є складовою загального процесу соціалізації підлітків, що є необхідною умовою їхнього успіху та конкурентоспроможності в сучасних соціально-економічних умовах. Протягом багатьох років це питання залишається одним із важливих у психолого-педагогічній теорії та практиці, але попри значущість цієї теми, вона досі недостатньо досліджена. Практика вивчення механізмів самоактуалізації здебільшого стосується досвіду дорослих. Таким чином, виникає протиріччя: з одного боку, визнається важливість розвитку особистості підлітка, а з іншого, дослідники не приділяють достатньої уваги процесу професійного самовизначення саме в підлітковому віці, хоча підкреслюють

важливість розвитку цього компоненту саме в цей період.

Мета статті полягає в аналізі процесу професійного визначення підлітків з девіантною поведінкою, виявленні факторів, що впливають на цей процес, розробці практичних рекомендацій для підтримки та супроводу девіантних підлітків у професійному самовизначенні.

Виклад основного матеріалу. Перехід від дитинства до підліткового віку триває від 11 до 16 років й має великий вплив на майбутнє життя людини. Підлітковий вік – це період формування соціальної зрілості та адаптації до дорослого світу, який відрізняється своїми власними психологічними особливостями та внутрішньою диференціацією. Саме для цього періоду характерне особливо активне формування характеру особистості, яке позначається на значних змінах у формуванні стратегій поведінки та моральних уявлень підлітка. Звичне шкільне навчання замінюється іншими видами соціальної діяльності, що сприяє розвитку самостійності, але також робить підлітка більш вразливим до негативного впливу оточення. Представники цієї вікової групи, як правило, прагнуть сепарації від вчителів та батьківського контролю, що може призвести до відмови від традиційних цінностей й стандартів, прийнятих у їхньому оточенні. Серед особливостей цього віку, які впливають на формування девіантної поведінки, виділяють прагнення до новизни та оригінальності, емоційну нестійкість, неадекватне ставлення до навколишнього середовища й активні спроби змінити існуючу систему цінностей.

Результати опитування серед учнів 9–11 класів засвідчили, що більшість підлітків стикаються з серйозними труднощами при виборі майбутньої професії, які лежать у площині формування адекватного уявлення про професію, визначення необхідних для неї якостей, вибір навчального закладу та фактичний вибір професії. Для 84% підлітків ця проблема є дуже актуальною, тоді як лише 16% мають чітке уявлення про свою майбутню професію. Важко також формується уявлення про резервні професійні плани, де для хлопців резервом часто є військова служба, а для дівчат – шлюб. Усі труднощі можна пояснити як об'єктивними причинами – складністю процесу професійного самовизначення в сучасній соціально-економічній ситуації, так і суб'єктивними – віковими та особистими особливостями підлітків з девіантною поведінкою, що іноді ускладнює незалежний вибір професії. Багато випускників шкіл обирають професійний шлях не на основі глибокого розуміння професії, а під впливом дорослих або випадкових обставин.

Одним з ефективних способів запобігання та вирішення проблем прояву девіантної поведінки у підлітковому середовищі є стимулювання їхнього професійного самовизначення. Не викликає

жодного сумніву, що важливого соціального значення набуває розвиток систематичної психолого-педагогічної роботи в цьому напрямку, яка базується на принципах системності, безперервності, нейтральності, доброзичливості, прийняття та довіри до особистості підлітка. Усі ці принципи є основними правилами роботи, яких потрібно суворо дотримуватись, на відміну від методів та інструментів, які можна вибирати відповідно до ситуації.

Професійне самовизначення тісно пов'язане з розумінням життєвого шляху. У підлітковому віці ці питання особливо важливі для ще не сформованої психіки, створюючи певний змістовний підхід до життєвих рішень. Процес професійного самовизначення потребує підтримки як з боку батьків, так і з боку соціального середовища дитини [4, с. 102]. Професійне самовизначення особливо важливе для підлітків з девіантною поведінкою, оскільки професійна діяльність є засобом запобігання більшості видів девіантної поведінки. Формування мотивації заробляти гроші соціально прийнятними способами сприяє відмові від кримінальної кар'єри у підлітків, які стикаються з труднощами соціалізації.

Підлітки з девіантним потенціалом можуть мати різні особистісні якості, що ускладнюють їх професійне самовизначення та адаптацію в професії. Вони можуть бути агресивними, а також мати проблеми з саморегуляцією та вольовим контролем активності. Більшість з них мають невизначений статус професійної ідентичності та низький рівень суб'єктивності професійного вибору. Частіше за все їх професійний вибір є інфантильним, а ставлення до професійного самовизначення та розвитку є досить легковажним. Їх професійні плани практично не утворюються або утворюються слабо та суперечливо. Мотиваційна сфера у підлітків з девіантною поведінкою може бути недостатньо розвиненою, а їх професійний вибір часто базується на уникненні невдач та матеріальних мотивах. Відтак, це може призвести до негативного або цинічного ставлення до роботи.

Резюмуючи попередню інформацію, ми виділили наступні фактори, що негативно впливають на здатність підлітків з девіантною поведінкою до професійного самовизначення:

– втрата довіри до світу, що проявляється у почутті невпевненості, недовірі до власних сил і можливостей і, як наслідок, підліток може займати позицію, що усі йому зобов'язані, схилившись до правопорушень як найпростішої форми соціальної адаптації;

– складність у прийнятті самостійних і відповідальних рішень, коли підлітки часто залежать від думки референтної групи та не можуть протистояти її впливу і тиску, що є характерним для підліткового середовища;

– у підлітків з девіантною поведінкою ідеї про майбутнє часто є нереалістичними та фантазійними, не підкріпленими реальними можливостями [6, с. 44].

Відсутність психологічної та педагогічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою у вирішенні цих проблем значно збільшує ризики і ускладнює розв'язання вікових проблем, специфічних для цієї категорії, які пов'язані з такими компонентами розвитку, як формування самосвідомості, самовизначення в даний момент та перспективне планування, самореалізація та соціалізація. Особливих характеристик ці компоненти набувають на етапі формування особистості підлітка, які мають ознаки поведінки, що суперечить соціальним нормам. Самосвідомість підлітка з девіантною поведінкою має свої особливості через специфічне бачення себе в навколишній реальності та формування концепції, яка актуалізується в цьому віці [1, с. 78].

Таким чином, на процес професійного самовизначення підлітка впливають різні фактори. Для профорієнтаційної роботи з дітьми, яким притаманні прояви девіантної поведінки, спеціаліст повинен мати уявлення про взаємозв'язок цих факторів, вплив на особистість підлітка і, якщо необхідно, коригувати їх з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей учнів.

У сучасній психолого-педагогічній літературі розрізняють різні форми взаємодії з підлітками, що проявляють девіантну поведінку це:

– **виховна форма**, яка спрямована на відновлення позитивних якостей, що пріоритетно проявлялися у молоді людини до прояву девіантності в поведінці й передбачає звернення до досвіду підлітка про його позитивні вчинки в минулому;

– **компенсаторна форма** – має на меті формування в молоді людини бажання компенсувати соціальні недоліки шляхом активного розвитку у сферах, де вона може досягти значного успіху;

– **стимулююча форма** через активізацію позитивної соціально-корисної діяльності підлітка за допомогою рефлексії, що створює зацікавлене, емоційне ставлення до особистості та її вчинків;

– **корекційна форма** – зосереджується на виправленні негативних аспектів особистості підлітка та застосуванні різноманітних методів і методик для коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, установок та поведінки;

– **регулююча форма**, яка передбачає вплив соціальної групи на особу, що викликає зміни у рівні участі останньої у внутрішньогрупових процесах та груповій діяльності в цілому.

Отже, всі ці форми взаємодії різняться за ступенем активності та впливу на підлітків, починаючи від базових взаємодій і закінчуючи активною саморегуляцією та самоконтролем, що дозволяють реалізувати їхні можливості, здібності та потреби.

Технології, які використовуються для надання допомоги неповнолітнім з девіантною поведінкою, які корисні в контексті супроводу професійного самовизначення є:

– метод структурованої оцінки ризиків повторних правопорушень та можливостей реабілітації неповнолітнього – метод, який дозволяє оцінювати ризики та можливості, пов'язані з поведінкою неповнолітнього;

– технології раннього втручання, які спрямовані на запобігання потенційних проблем та вирішенні їх на ранній стадії, організовуючи вчасну підтримку;

– технології мотивації: спрямовані на формування готовності та мотивації до змін у поведінці, що може сприяти перегляду цінностей та пріоритетів, пов'язаних з роботою та навчанням;

– технології роботи з сім'єю та організації соціального середовища підлітка як створення підтримуючого та стабілізуючого середовища, що сприятиме процесу професійного самовизначення;

– технології інформування та активної соціальної освіти, які спрямовані на формування просоціальної поведінки та нівелювання антисоціальних тенденцій у розвитку особистості підлітка.

Застосування цих технологій має на меті допомогти підтримати підлітків з девіантною поведінкою в процесі професійного самовизначення, створити для них сприятливі умови та розвивати навички, необхідні для успішної адаптації в суспільстві.

Популярним інструментарієм щодо стратегії підтримки професійного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою виступає:

1. Створення банків інформації про випускників: формування банків даних про випускників, включаючи біографії, трудові досягнення, фотографії, відгуки, відео, де вони розповідають про свій навчальний заклад та обрану професію, що дозволяє актуалізувати досвід успішних випускників і створити позитивний зразок для наслідування. Такий підхід сприяє формуванню позитивного іміджу професій та заохочує підлітків до свідомого вибору свого кар'єрного шляху.

2. Підготовка комп'ютерних презентацій: розробка презентацій, які розповідають про історію конкретних фірм та організацій, сферу діяльності, продукти, а також про основні професії та особисті якості, необхідні для успішного виконання професійних обов'язків, що надає учням можливість ознайомитися з реальними прикладами професійного середовища.

3. Обговорення питань професійної орієнтації: організація дискусійних заходів, таких як круглі столи, зустрічі експертних груп, ток-шоу, форуми та мозкові штурми, які дозволяють залучати підлітків до активного обговорення та аналізу різних аспектів професійної діяльності.

4. Обговорення медіаконтенту: організація та проведення заходів з обговорення книг, телевізійних програм, фільмів та мультфільмів, де представлені різні професії та проблеми професійного вибору. Особливо ефективними є фільми, які емоційно впливають на підлітків і сприяють формуванню їхніх ціннісних орієнтацій.

5. Зустрічі з представниками професій: організація зустрічей з представниками різних професій у форматі співбесід, круглих столів, вечорів, проведення майстер-класів, на яких запрошені професіонали повинні бути яскравими, харизматичними, цікавими особистостями, здатними доступно презентувати свою професію.

7. Організація подій «Тиждень кар'єри», «Ярмарка вакансій», під час якого проводяться виставки книг, зустрічі та інтерв'ю, екскурсії, розмови та цікаві зустрічі.

Висновок. З даного огляду стає очевидним, що професійне самовизначення підлітків з девіантною поведінкою є складним і багатограним процесом, який потребує комплексного підходу. Дослідження вказують на те, що відсутність певних якостей особистості, труднощі з мотивацією та когнітивними обмеженнями можуть ускладнити цей процес для девіантних підлітків.

Однак, соціальне середовище та підтримка можуть відігравати ключову роль у формуванні професійної ідентичності та виборі кар'єрного шляху. Важливо враховувати позитивні приклади та створювати умови для якісного соціального впливу на девіантних підлітків. Педагогічні та психологічні програми підтримки повинні бути спрямовані на розвиток різних аспектів особистості, включаючи мотивацію, когнітивні здібності та соціальні навички. Вони також повинні

включати компоненти, спрямовані на розширення знань про можливі професійні шляхи та ринок праці.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на розробку більш ефективних методів підтримки та супроводу для девіантних підлітків у процесі професійного самовизначення. Також важливо продовжувати досліджувати вплив соціального середовища на цей процес та впровадження позитивних змін для підтримки підлітків у їхньому професійному розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Харатіро В.Є. Психолого-педагогічні аспекти корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки: навч. посіб. вид. 2-ге вид., допов. Біла Церква: БІНПО, 2020. 188 с.
2. Лобанова А. С. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Каравела, 2017. 470 с.
3. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
4. Козубовська І. В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2018. Вип. 1. С. 101–104.
5. Козубовський Р. Девіантна поведінка неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2014. Вип. 31. С. 74–76.
6. Самойлов А. М. Класифікація типів девіантної поведінки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. Вип. 36. С. 43–48.